

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ВИРОБНИЧО-ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ПІДПРИЄМСТВА

Розглянуто існуючі наукові напрями дослідження причин виникнення кризи, передумови виникнення кризи у виробничо-організаційній сфері та її конструктивно-деструктивний характер на підприємстві.

Рассмотрены существующие научные направления исследования причин возникновения кризиса, предпосылки возникновения кризиса в производственно-организационной сфере и ее конструктивно-деструктивный характер на предприятии.

The paper considers existent scientific ways of studying the reasons for occurrence of crisis in the production-organizational sphere and it is constructive – destructive character at the enterprise.

© О.С. Дубинська, 2009

У сучасній теорії управління підприємством виникнення кризових ситуацій розглядається в контексті взаємодії підприємства як мікроекономічної системи із системою більш високого рівня – макроекономічною. У вітчизняній практиці найбільш часто зазначають, що криза підприємства обумовлюється кризовими явищами в макроекономічній системі більш вищого рівня: регіону, галузі, національної чи світової економіки [1].

Досить важливим питанням антикризового управління підприємством є розгляд причин виникнення кризи на підприємстві. Дослідженням причин виникнення кризи займалися багато вітчизняних науковців, таких як Ю.З. Толчєєв, З.М. Холод, В.С. Король, С.В. Максим'юк, Л.О. Лігоненко, Л.С. Ситник та інші.

Метою статті є розгляд існуючих напрямів причин виникнення кризи, дослідження передумов виникнення кризи у виробничо-організаційній сфері та її конструктивних функцій.

Загалом виділяють значну кількість причин кризових ситуацій та кризового стану підприємств. По відношенню до місця виникнення причини криз виділяють [2]:

1) зовнішні відносно підприємства, на які воно не в змозі впливати або має обмежений вплив;

2) внутрішні, що виникають у результаті діяльності самого підприємства.

Така точка зору, на наш погляд, хоча й не охоплює повністю всіх причин кризи, певною мірою відображає реальний стан речей, оскільки загальновідомо, що кількість підприємств, які опиняються в умовах кризи, значно збільшується, коли остання має місце в соціально-економічній системі вищого рівня. У той же час слід визнати і вплив на організаційно-виробничу систему підприємства і зовнішнього середовища як безпосередньо, так і через систему збуту, інновацій та фінансів. Як зазначає Ю. Толчєєв, природа виникнення кризи має суб'єктивний та об'єктивний характер [2]. Суб'єктивізм причин виникнення кризи полягає в тому, що кризові явища обумовлюються неадекватними в даних умовах діями менеджменту. В. Король зазначає, що кризу діяльності підприємства необхідно розглядати і як кризу менеджменту, оскільки накопичені помилкові рішення призводять, як правило, до краху [3].

Існує і друга точка зору про причини кризи, яка базується на циклічності розвитку підприємства. При такому підході криза – неминучий етап розвитку підприємства, яке розвивається за певним циклом. Єдиної концепції циклу на рівні підприємства не існує. У вітчизняній літературі найбільшого поширення набула дефініція „життєвий цикл підприємства”, під якою розуміють сукупність стадій, що проходить підприємство у процесі своєї життєдіяльності від створення до ліквідації [4]. Кожна із цих стадій характеризується певною системою стратегічних цілей та завдань, особливостями формування ресурсного потенціалу, досягнутими результатами функціонування.

Достатньо повно розкрито концепцію циклічності розвитку підприємства Л. Лігоненко, яка, розвиваючи ідею Л. Гріннера, вводить у науковий обіг поняття “цикл розвитку підприємства”, під яким пропонує розуміти періодичну зміну характеристик, що описують процес функціонування підприємства. У даному контексті важливо, що циклічність та зміна характеристик розглядається не з ринкових позицій, а з точки зору появи та розвитку кризових явищ у діяльності підприємства. Основою даної концепції є необхідність для

нормального функціонування перебування підприємства як мікроекономічної системи у стані рівноваги. При цьому підході цикл розвитку підприємства складається з таких основних стадій [8]:

«підйом»: стадія, яка характеризується зростанням кількісних та поліпшенням якісних характеристик функціонування підприємства. Для даної стадії можливими є короткочасові порушення рівноваги, однак вони призводять до переходу в новий рівноважний стан, і підприємство продовжує мати здатність самопідтримання свого функціонування;

«стагнація розвитку»: стадія, яка характеризується відносною стабільністю показників функціонування. На даній стадії порушення рівноваги є більш тривалими, однак підприємство «повертається» до стану рівноваги і продовжує функціонувати;

«криза»: стадія, для якої характерним є зниження кількісних показників та погіршення якісних ознак функціонування підприємства. На даній стадії існує перманентне порушення стану рівноваги, яке підприємство самостійно відновити не здатне;

«депресія»: стадія, на якій відбувається зниження темпів зменшення кількісних та погіршення якісних показників. Дана стадія розглядається як перший крок переборення кризових явищ та виходу на траєкторію економічного зростання.

При такому підході криза є однією із стадій «циклу розвитку підприємства», тільки подолання якої дає змогу забезпечити подальший розвиток підприємства. Кризові явища розглядаються як порушення та неможливість самостійного відновлення стану рівноваги у функціональних підсистемах підприємства. Наслідком цього є погіршення та поступова втрата можливості повернення до рівноважного стану, виникає дефіцит ресурсів або можливостей для подальшого розвитку. Слід відзначити, що підхід, коли криза визнається однією зі стадій розвитку підприємства, підтримується деякими вітчизняними науковцями [5-7].

Щодо вищеописаного підходу, то слід зробити кілька зауважень. Викликає заперечення теза про рівноважний стан підприємства як одиничний набір параметрів. На наш погляд, більш коректно говорити в даному випадку про набір квазірівноважних станів, у яких підприємство здатне тривалий час підтримувати своє функціонування та розвиток. Такий набір рівноважних станів відповідає квазірівноважній зоні функціонування підприємства (рис. 1).

Термін «квазірівноважна» вживаємо в тому розумінні, що підприємство може перебувати в різних станах рівноваги, забезпечуючи здатність до свого існування та розвитку.

Ситуації, які характеризуються в концепції кризи як складової циклу як порушення рівноваги, – це перехід підприємства з одного квазірівноважного стану в інший. Інакше незрозуміло, за рахунок яких механізмів (якщо не враховувати спеціальні дії менеджменту) відбувається повернення підприємства до стану рівноваги. Крім того, простежується певна непослідовність

у

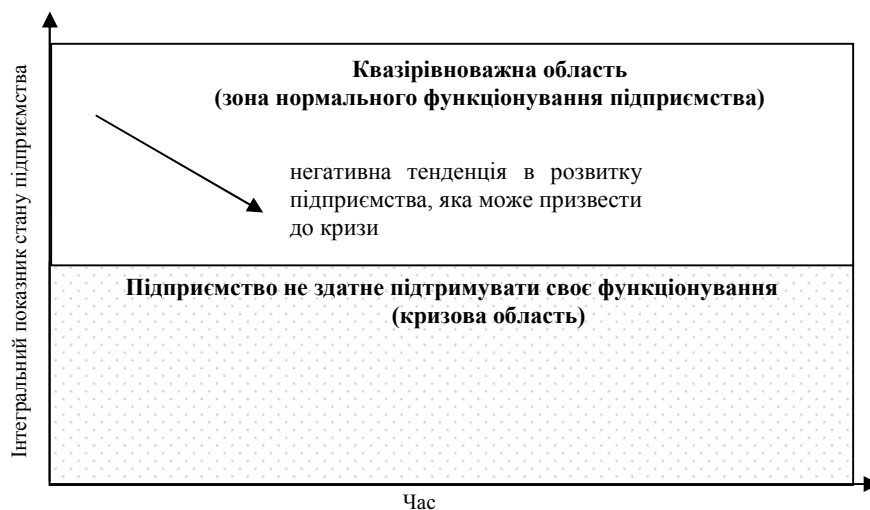

Рис. 1. Рівноважна та кризова область характеристик стану підприємства

виділенні кризи, тому що ряд авторів (Л. Лігоненко, О. Терещенко, О. Тельнова) розглядають кризу як окрему стадію в циклі розвитку підприємства, але відзначають (і, на наш погляд, справедливо), що виникнення кризових ситуацій відбувається на всіх стадіях життєвого циклу підприємства. Але враховуючи зроблене вище зауваження до сутності кризи та кризових явищ, було б більш коректно сформулювати зауваження відносно не самих кризових явищ (як таких, які ставлять під загрозу самопідтримку підприємством свого існування), а їх передумов. Іншими словами, *тенденції у виробничо-організаційній системі підприємства, продовження яких може призвести до виникнення та розвитку кризових явищ, дійсно можуть виникати на всіх стадіях розвитку підприємства*. Однак не всі тенденції такого роду обов'язково мають завершитися кризою, але ймовірність цього лишається високою. На рис. 1 виникнення кризи буде можливим, якщо траєкторія розвитку підприємства перейде у кризову область. Якщо цього не відбудеться, то на підприємстві розвиваються передумови кризи, які виявляються в негативних тенденціях розвитку.

Л. Ситник вводить так звані «пускові гачки», які немов би запускають кризові ситуації на підприємстві. Таких пускових явищ виділено досить багато (близько сорока). Якщо ув'язати виділені пускові явища з основними сферами виникнення криз в організаційно-економічній сфері підприємства, то їх групування може бути здійснено таким чином (див. таблицю).

Якщо розглянути природу даних пускових явищ у контексті «всередині-зовні підприємства», то вони зосереджені всередині.

Ураховуючи, що криза виникає часто дійсно не одномоментно, а як продовження однієї або певної сукупності негативних тенденцій, необхідно уточнити, що такого роду «пускові гачки» запускають не обов'язково кризу (як стан підприємства у кризовій зоні) – див. рис. 1), а негативні тенденції, які наближають стан підприємства до кризового. Тому неправильно вважати, що про такого роду пускові явища мають свідчити певні перш за все різкі зміни оптимальних значень статей балансу

Таблиця

Пускові явища криз в окремих сегментах організаційно-виробничій сфері підприємства

Пускові явища	Сфера розвитку негативних тенденцій					
	Предмети праці	Процес праці	Засоби праці	Криза інновацій	Інформаційна сфера	Капітал у грошовій формі
1	2	3	4	5	6	7
Неефективна діяльність фінансових служб підприємств						x
Невдала побудова інформаційної системи	x	x	x	x	x	
Корупція					x	x
Висування умови надмірного комерційного кредиту з боку покупців для продовження відносин						x
Погіршення неплатоспроможності замовників						x
Банкрутство клієнтів фірми						x
Скорочення ринку внаслідок виходу конкурентів						x
Несприятлива концентрація продажів замалій кількості покупців						x
Змушене скорочення продажу в кредит						x
Вимога до прискореного розрахунку з боку постачальників						x
Вимога до закупівлі надмірної кількості сировини при укладанні контракту на поставку	x					x

Збої (неритмічність, нерівномірність) постачання	x	x				
Невиконання зобов'язань щодо постачань	x	x				
Збільшення боргових зобов'язань						x
Збільшення накладних витрат						x
Непродумане збільшення закупівель, капітальних витрат			x			x
Виведення продукції та активів за межі підприємства	x		x			x

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6	7
Конфлікт у вищому керівництві фірми		x				
Грудові конфлікти		x				x
Втрата найбільш платоспроможних клієнтів і кредиторів	x					x
Зайва фрагментація функцій, бюрократизм		x				
Недовіра, підлабузництво		x				
Некомпетентність керівництва		x				
Уповільнена реакція на зміни на ринках		x			x	
Різкі зміни замовлень клієнтів	x	x				x
Недостатньо обгрунтований частий вихід на нові ринки				x	x	x
Ризикована закупівля сировини і матеріалів	x					
Посилення діяльності на спекулятивних ринках					x	x
Втрата дочірніх компаній		x				

су як у пасиві, так і в активі. Як вважає Л. Ситник, тільки у випадку тривалості та значної сили негативних тенденцій, коли стан підприємства наблизився близько до кризового або вже потрапив у кризову область, пускові явища знайдуть відображення в балансі [11]. Якщо негативна тенденція лише розпочалася, то вона може ще й не знайти відображення у фінансовій сфері.

Дискусійною є неминучість кризи у процесі розвитку підприємства. Адже виходячи із сутності циклу, жодне підприємство не може розпочати підйом, не пройшовши кризи. У той же час практика свідчить, що для певної кількості підприємств стадія кризи є останньою стадією їх функціонування як соціально-економічних систем, після якої вони припиняють своє існування. Проблема – чи є криза неминучою в розвитку підприємства – пов'язана з дилемою конструктивного-деструктивного в природі кризи на підприємстві. Варто відзначити посилення акценту на конструктивних складових кризи в сучасній зарубіжній економічній науці. Так, російський дослідник криз Ю. Яковцев виділяє три найважливіші конструктивні функції кризи [12]:

ослаблення й усунення застарілих елементів домінуючої, але яка вже вичерпала свій потенціал, системи;

розчищення дороги для утвердження спочатку слабких елементів нової системи, майбутнього циклу;

випробування на міцність і передача у спадщину тих елементів системи, які акумулюються й переходять у майбутнє.

Британські дослідники Дж. Майєрс (Meyers) і Дж. Холуша (Holusha) на прикладі конкретних компаній виділяють такі сім переваг кризової ситуації [13]:

1. "Народження героїв", нових прогресивних лідерів, таких як, наприклад, Лі Якокка (Leelacossa) на кризовому "Chrysler".

2. Прискорення процесу внутріорганізаційних змін (реструктуризації), на які керівництво неохоче йде у звичайних умовах ("UnionCarbide").

3. Усвідомлення й визнання існуючих проблем, на які раніше були закриті очі ("Procter & Gamble", "DalkonShield").

4. Оптимальний перерозподіл кадрового потенціалу в процесі змін ("UnitedTechnologies", "BamiffAirlines").
5. Реалізація нових (революційних) стратегій ("GeneralMotors", "Caterpillar").
6. Орієнтація на системи раннього попередження в майбутньому ("BankofBoston").
7. Нові конкурентні переваги (здатності й можливості) після кризи ("Levies", "Coca-Cola").

Британський учений С. Буз (S. Booth) також вважає кризу не стільки проблемою, скільки "відкриттям нових можливостей і звільненням новаторських ідей" [14]. Вітчизняна дослідниця К.І. Залогіна визначає кризу як точку біфуркації, яка містить потенційну можливість як деструктивного, так і конструктивного характеру [15]. На наш погляд, біфуркаційний характер кризи в даному випадку підмічено правильно, як і наявність певного конструктивного аспекту в кризових ситуаціях, у тому сенсі, що траєкторія розвитку підприємства після проходження даної точки може бути різною. Однак завдання апіорі конструктивного характеру кризи викликає певні сумніви. Криза може бути нейтралізована, і підприємство успішно може вийти з неї (рис. 2), однак для цього в організаційно-виробничій сфері мають відбутися зміни.

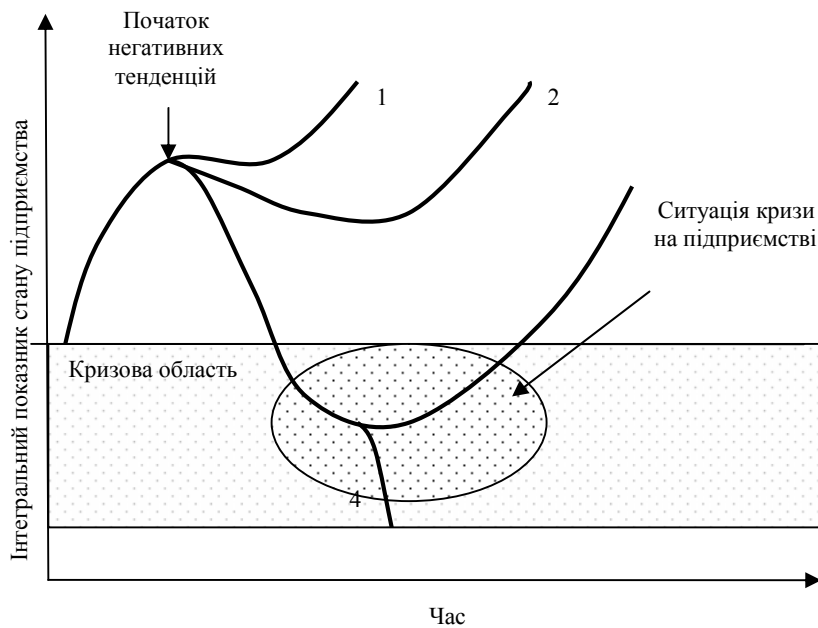

Рис. 2. Сценарії розвитку підприємства

У даному випадку слід підкреслити, що не сама криза має конструктивний чинник (по своїй суті вона є деструктивна), однак криза задає потенцію до конструктивних дій з боку менеджменту, які мають перебудувати діяльність підприємства, для того подолати кризу. Для цього може потребуватися мобілізація всіх резервів підприємства, кардинальна ломка та перебудова його організаційно-виробничої сфери. Іншими словами, криза задає необхідність певних конструктивних дій з боку менеджменту, інакше підприємство може припинити існування, що означає його руйнацію як соціально-економічної системи. Однак такі дії можуть і не здійснитися, що означає припинення існування підприємства (сценарій 4).

Питання про циклічність криз на підприємстві та про те, де знаходяться причини кризи: зовні чи всередині підприємства, логічно може бути розв'язане в рамках взаємодії підприємства й економічної системи більш високого рівня. І перше, і друга за своєю природою є змінними, їх параметри не є статичними. Останнє є причиною розвитку підприємства в сенсі зміни параметрів його стану. Існування підприємства – це постійна його адаптація до умов зовнішнього середовища, при тому, що параметри підприємства, у свою чергу, можуть змінюватися незалежно від зовнішнього середовища. Якщо така зміна є синхронною, то можна говорити про адаптацію підприємства до умов, які змінилися. Якщо ні, виникає протиріччя між параметрами підприємства та макроекономічною системою більш високого рівня, унаслідок чого підприємство переходить у новий квазірівноважний стан, де протиріччя зникає (мінімізується), у якому може існувати певний час, поки параметри зовнішнього та внутрішнього середовища знову не зміняться.

Тому в цілому правильно вважати, що причина появи кризових явищ у діяльності підприємств «прихована в самому ринковому господарстві, якому властиві постійні зміни ринкових орієнтацій споживачів, невизначеність економічної поведінки контрагентів підприємства, що потребує постійного коригування основних елементів та функціональних підсистем самого підприємства з метою забезпечення адекватності вхідним та вихідним параметрам розвитку системи в цілому» [15]. Невідповідність змін параметрів зовнішнього середовища та виробничо-організаційної сфери підприємства становлять сутність кризи на підприємстві, зумовлену зовнішніми по відношенню до підприємства чинниками. У даному аспекті К. Залогіна вказує, що криза виникає внаслідок різкої втрати здатності підприємства адаптуватись до темпів і сили впливу екзо- та ендогенних змін середовища на мікро- і макрорівнях [15]. Криза в багатьох випадках на практиці зумовлена змінами середовища та кризовими явищами в соціально-економічній системі більш високого рівня. Але при цьому слід розглядати як причину кризи і прорахунки в управлінні, які можуть призвести до негативних тенденцій зміни параметрів підприємства навіть за сприятливих факторів макро- та мікросередовища. Як правильно в даному аспекті наголошує В. Василенко, що «передумовою запуску механізму розгортання кризи є пошкодження механізму саморегуляції мікроекономічної системи внаслідок неефективного управління діяльністю підприємства, руйнівного впливу зовнішнього середовища або неможливості внутрішніх сил протидіяти кризовим явищам» [16]. Цю думку слід доповнити: передумовою виникнення кризи на підприємстві є не лише пошкодження механізму саморегуляції, але й адаптації до зовнішнього середовища. Тому найбільш коректно вважати, що природа кризи є двоякою: це може бути і загострення протиріч усередині виробничо-організаційної системи підприємства, але криза може виникнути і внаслідок посилення протиріч між підприємством та соціально-економічною системою більш високого рівня (наприклад, національною економікою).

Щодо конкретних факторів, які зумовлюють збільшення ймовірності виникнення кризи на підприємстві, то їх існує достатньо багато. Для кожного підприємства такий набір є індивідуальний, він залежить від внутрішніх можливостей підприємства протидіяти факторам потенційної загрози. Система таких факторів не є статичною, вона змінюється в часі, фактори, які в минулому сприяли розвитку негативних тенденцій у тому чи іншому сегменті організаційно-виробничої сфери підприємства, та вхід його траєкторії розвитку у «кризову» область можуть не бути такими в поточному чи майбутньому періоді.

Повертаючись до циклічності розвитку підприємства, зазначимо, що на різних етапах розвитку можливим є різне співвідношення зон квазірівноважного стану підприємства та кризової зони. На стадії підйому зона квазірівноважних станів є широкою, тому підприємство має значний «запас» негативних тенденцій зміни свого стану, при якому воно все ще продовжує перебувати у квазірівноважній зоні. Тому тільки тривале їх ігнорування менеджментом та продовження може призвести до переходу траєкторії розвитку підприємства у кризову область. Стадія стагнації характеризується звуженням зони квазірівноважних станів, тому навіть нетривалі негативні тенденції зумовляють перехід траєкторії розвитку підприємства в зону кризи. Щодо обов'язковості стадії кризи, то наша позиція за даного питання полягає в тому, що при відповідних діях менеджменту негативна тенденція може бути припинена і новий цикл розвитку підприємства почнеться або зі стадії стагнації або зі стадії депресії.

Таким чином, якщо криза виявиться непереборною, підприємство або припинить своє існування, або може існувати тривалий час в умовах кризи, наприклад, за умови надання державних дотацій, залучення додаткових ресурсів за рахунок невиконання заробітної плати та неплатежів у бюджет чи по рахунках із контрагентами. Подолання кризи зумовлює перехід підприємства до нового стану, який більше відповідає ринковій ситуації, тобто підвищується здатність підприємства до само- підтримки свого розвитку.

Література

1. Холод З.М., Штангрет А.М. Методологічні аспекти антикризового управління // Економіка промисловості. – 2002. – № 2. – С. 23-26.; Шварц І.В. Інституціональні складові посилення антикризового потенціалу підприємства // Вісник Сумського держ. ун-ту. Сер. Економіка. – 2007. – № 1. – С. 184-189.

2. Толчеев Ю.З. Механізми антикризового управління підприємством: автореф. дис. ... к.е.н.: 08.02.03 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 16 с.
3. Король В.С. Антикризовий менеджмент в умовах ринкової трансформації економіки: автореф. дис. ... к.е.н.: 08.06.02 / НАН України. Ін-т регіон. дослід. – Л., 2001. – 19 с
4. Максим'юк С.В. Управління діяльністю підприємств в кризових ситуаціях: автореф. ... к.е.н.: 08.00.04 / Європ. ун-т. – К., 2008. – 21 с.
5. Нізалов Д.В. Антикризове управління: вибір методів // зб. наук. пр. НаУКМА (Миколаївська філія). Економіка. – Т. 9. – С. 57-59.
6. Оборська С.В. Концептуальні засади формування системи антикризового управління промисловим підприємством // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Проблеми економіки та управління. – 2008. – № 628. – С. 592-595.
7. Проскура О.Ю. Антикризове управління підприємством: дис. ... к.е.н.: 08.06.02 / Харківський держ. екон. ун-т. – Х., 2002. – 209 с.
8. Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2001. – 580 с.
9. Терещенко О.О. Антикризове фінансове управління на підприємстві: моногр. – К.: КНЕУ, 2004. – 268 с.;
10. Тельнова Г.В. Антикризове управління машинобудівним підприємством: автореф. дис. ... к.е.н.: 08.06.01 / Приазов. держ. техн. ун-т. – Маріуполь, 2006. – 20 с.
11. Ситник Л.С. Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством: автореф. дис. ... д.е.н.: 08.02.03 / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2002. – 32 с.
12. Яковцев Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
13. Meyers Gerald C., Holusha John. When It Hits the Fan. – London: Unwin Hyman, 1986. – P. 76
14. Booth S. Crisis Management Strategy. Competition and Change in Modern Enterprises. – London: Routledge, 1993. – 313 p.
15. Залогіна К.І. Антикризове управління промисловим підприємством в умовах перехідної економіки України: автореф. дис. ... к.е.н.: 08.06.01 / Хмельницький держ. ун-т. – Хмельницький, 2004. – 20 с.
16. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством: навч. посіб. – К.: ЦУЛ, 2003. – С. 236.

Надійшла до редакції 21.12.2009 р.